

BAMSI BEYREK İLE ALPAMIŞ DESTANININ COĞRAFYASI

Metin ERGUN

Dede Korkut hikâyelerinden olan “Kam Pürenün Oğlu Bamsı Beyrek Boyı” ile Alpamiş destanı arasında büyük benzerlikler vardır. Hatta bunlara aynı destandır, diyebiliriz.¹ Destanın değişik coğrafyalarda, değişik tarihlerde tespit edilmesi, yani yazıya geçirilmesi ve derlenmesi bazı farklılıkların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu, destanın coğrafyasının, tarihinin ve kahramanların değişmesi sonucunu doğurur.

Dresden ve Vatikan olmak üzere iki nüshası bulunan Dede Korkut Kitabı'nın, dolayısıyla Bamsı Beyrek hikâyesinin XV. asırda yazıya geçirildiği tahmin edilmektedir. Araştırmacılar, Dede Korkut hikâyelerinin teşekkül tarihini ise IX.-XI. asra kadar indirmektedirler.² Bu tarih, Oğuzların daha henüz Sırderya boylarında yaşadıkları zamanlara rastlar. Oğuzlar, o tarihlerde kuzey komşuları Peçenek ve Kıpçaklarla olan savaşlarını Dede Korkut etrafında destanlaştırmışlardır. Daha sonra Kafkaslardaki ve Doğu Anadolu'daki maceraları da hikâyelere eklenmiştir. Tabii, eski coğrafî adların yerine de yenileri geçmiştir. İstanbul, Bayburt, Trabzon, Mardin gibi. Bu bilinen bazı yer ve kahraman adları, araştırmacıların hikâyelerin coğrafyasının Kafkaslar ve Doğu Anadolu olarak tespit etmesine sebep olmuştur.

Folklor mahsûlleri sözlü olduğu ve nesilden nesile, ağızdan ağıza anlatılarak geçtiği için eskiyen, hatıradan silinen unsurların, isimlerin yerine yenileri geçer. Eski coğrafî isimler, eski maceranın kahramanları, yerlerini yeni ma-

1 Bu konuda bakınız:

Jirmunskiy, V., *Skazanie Ob Alpamişe i Bogatirskaya Skazka*, Moskova 1960.

———, *Turkskiy Geroičeskiy Epos*, Leningrad 1974.

———, “Voprosi Genezisa i İstorii Epičeskogo Skazaniya ob Alpamişe”, *Ob Epose Alpamiş*, Taşkent 1959, 26-60.

Surazakov, S., *Altay Folklor*, Gorno-Altaysk, 1975.

———, *Altayskiy Geroičeskiy Epos*, Moskova 1985.

Zarifov, H.-V. Jirmunskiy, *Uzbekskiy Geroičeskiy Epos*, Moskova, 1947.

2 Ergin, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı-I*, Ankara, 1989, 54-56.

Gökyay, O. Şaik, *Dedem Korkudun Kitabı*, İstanbul, 1973, LI.

ceranın coğrafyalarına, kahramanlarına bırakırlar. Hikâyelerin coğrafyası da böyledir. Arkaik versiyonlardaki coğrafi adlar unutulduğu için yerine anlatıcının bildiği coğrafi adlar geçmiştir. Kahramanlar için de aynı şey sözkonusudur. Hikâye veya destanın eski kahramanının hatırası, yani güçlü, yiğitlik, kahramanlık, yarı mukaddeslik özellikleri yavaş yavaş unutulduğu, yok olduğu için yerine yeni kahramanların adları geçer. Bu, folklor mahsûllerinin kuralıdır.³

Türk boyları arasında bir destan dairesi oluşturan Alpamış destanının dört ana rivayeti vardır. Bunlar sırasıyla Kongrat, Oğuz, Kıpçak ve Altay rivayetleridir.⁴

Kongrat rivayeti Özbek, Karakalpak ve Kazak varyantlarından oluşur. Destanın Fazıl Yoldaşoğlu anlatması olan Özbek varyantı en geniş, en mükemmel olanıdır.⁵ Karakalpak⁶ ve Kazak⁷ varyantları da Özbek varyantı gibi geniş ve tamdır. Özbek varyantında destanın adı, Alpamış; Kazak ve Karakalpak varyantlarında ise Alpamış'tır.

Kıpçak kolu ise Başkırt ve Tatar varyantlarından ibarettir. Başkırt⁸ ve Tatar⁹ varyantları eksiktir; kısadır. Destandan birçok motif çıkmış, âdet masallaşmıştır. Başkırt varyantında adı, Alpamış ve Barsın Hiluv veya Alpamışa Batır; Tatar varyantında ise Alpamışa veya Alpmemşen'dir.

Oğuz rivayeti, destanın Azerbaycan ve Anadolu Türkleri arasındaki varyantlarından ibarettir. Oğuz rivayetinde destanın adı, Beyrek veya Bamsı Beyrek'tir. Destan, Anadolu Türkleri arasında "Beyrek" adıyla masallaşmış olarak da yaşamaktadır.¹⁰ Destanın Oğuz rivayeti, Oğuzların Sırderya ve Anadolu mücadelelerini konu edinir.

Destanın söz konusu edilecek son rivayeti, Altay rivayetidir. "Alp Manaş" adındaki bu rivayet, Alpamış destanının en arkaik, en eski rivayetidir. Bu destan, Altaylı Türklerin usta destan anlatıcısı Ulagaşev'den derlen-

3 Bu konuda bakınız:

Sakaoğlu, Saim, *Anadolu-Türk Efsanelerinde Taş Kesilme Motifi ve Bu Efsanelerin Tip Kataloğu*, Ankara 1980, 7.

4 Jirmunskiy, V., "Voprosi Genezisa i İstorii Epiçeskogo Skazani ya ob Alpamişe", *age*, 27.

5 Zarifov, H.-Töre Mirzayev, *Alpamiş*, Taşkent 1979.

6 Ayımbetov, K., *Alpamiş*, Moskova 1937.

7 Aydaşev, A., *Batırlar Cırı*, 2 . c., Almatı 1986.

8 Bessanov, A., *Başkirskie Narodnie Skazki*, Ufa 1941.

Zaripov, Nur, Marat Minhacetdinov, *Başkort Halık İcadı-Ekiyetler*, 3. c., Öfö 1978, 35-41.

9 *Tatar Halık İcatı-Dastannar*, Kazan 1984, 49-53.

10 Bu konuda bakınız:

Gökyay, O. Şaik, *age*, CDLII-DXXX.

miştir.¹¹ Bu Altay rivayeti, Oğuzlar'ın daha Altay Dağı'nın eteklerinde yaşadıkları sıralarda ortaya çıkmıştır. Destanın daha VI.–VIII. asırlarda yani Göktürk Kağanlığı devrinde Altay eteklerinde teşekkül ettiğini ve mevcut olduğunu düşünmek mümkündür. Hikâye, Oğuzların batıya doğru göçleriyle birlikte Salur Kazan'ın kahramanları hakkındaki Oğuz kahramanlık hikâyeleri arasına girerek Seyhun etraflarında yaşamıştır. XI. yüzyılda Selçuklularla Kafkaslara ve Anadolu'ya geçmiştir. XV.–XVI. asırlarda da Azerbaycan ve Anadolu'da Dede Korkut'un Bamsı Beyrek hikâyesine dönüşmüştür.

Kıpçak boylarının da batıya göçleriyle Alpamış destanı, dış folklor tesirlerine rağmen eski orijinal motiflerinden bazılarını muhafaza ederek bu günkü Kazakistan, Başkırdistan ve Volga-Tataristan bölgelerine geçmiştir. Şeybanî Han'ın göçebe Özbekleriyle de Güney Özbekistan'a inmiştir.¹²

Bu rivayetlerle birlikte destanın tam varyantı olmayan, fakat içinde Alpamış destanının bazı motiflerini taşıyan—özellikle erkek kahramanın kendisine eş bulmak için düşman ülkesine gitmesi, esir düşmesi, düşmanla savaş gibi motifler taşıyan—bazı destanlar da vardır.¹³

Bunlar, Türkmenistan ve Harezm bölgesindeki Türkler'in Yusuf Bey-Ahmet Bey yani, Bozoğlan destanı¹⁴, Kırgızlar'ın Canış Bayış¹⁵; Kazak, Kırgız, Altay, Başkurt ve Tatarların Kozi Körpeş ve Bayan Sulu¹⁶, Özbekler'in Yadgar¹⁷ vb. destanlardır.

Yukarıda da söylediğimiz gibi, Alpamış destanının en eski varyantı, Altay destanı Alıp-Manaş'tır. Destanın Altay varyantında mitolojik unsurlar da göze çarpar. Yer altı dünyasının yedi başlı ve insan yiyen devi Delbegen (veya Celbegen), Alıp-Manaş'ın atı Ak-Boro'nun özellikleri, Kümücek-Aruv'u aldatıp evlenmeye çalışan Ak-köböng'ün Alıp-Manaş'tan kurtulmak için ak kuğu olup uçması bunlardan bazılarıdır.

Jirmunskiy, destanın bu varyantının tarihini VI.–VIII. asırlara kadar indirmektedir.¹⁸ Göktürk Kağanlığı zamanında Çinlilerle yapılan savaşların

11 Ulagaşev, N., *Altay Buçay*, Novosibirsk 1941, 79–126.

Garf, A. i.P. Kuçiyak, *Altayskie Skaski*, Moskova 1939, 73–83., *Alıp-Manaş, Altay Kay Çörçöktör*, I.c., Gorno-Altaysk 1985.

12 Sen Gupta, Suresh Chandra (Çev. Ç. Yıldırım), "Bir Ortaasya Özbek Türk Destanı: Alpamış Menşei ve Versiyonları", *Türk Folkloru Araştırmaları* 1982, Ankara 1983, 177–189.

13 Jirmunskiy, V., *Turkskiy Geroičeskiy Epos*, 584–85.

14 Özkan, İsa, *Yusuf Bey-Ahmet Bey "Bozoğlan" Destanı*, Ankara 1989.

15 *Canış Bayış*, Frunze 1991.

16 Düysenbayev, I., *Kozi Körpeş-Bayan Sulu*, Almatı 1959.

17 Zarifov, H., *Yadgar. Dastan*, Taşkent 1956.

18 Jirmunskiy, V., *Skazanie Ob Alpamişe Bogatirskaya Skazka*, 140.

bu destanda kompoze edildiği sanılmaktadır. Destanın bu varyantının coğrafyası verimli, zengin, güzel, ağaçların yapraklarının sararmadığı, kuşların susmadığı dokuz tepeli, zirveli bay Altay toprakları ve neresi olduğu tam olarak anlaşılmayan, yerle göğün birleştiği yer olan düşman Ak-Kaan'ın ülkesidir. Düşman kağanı olan Ak-kaan'ın ve kızı Erke-Karakçı'nın adlarının Türkçe olması, Alıp-Manaş'ın düşmanlarının da Türk olduğu fikrini doğurabilir. Bu, destancı tarafından anlamayı ve anlatmayı kolaylaştırmak için de kullanılmış olabilir. Bu folklor mahsullerinde görülen bir olaydır. Yabancı ve eski olan adın yerine yenisi geçmiştir. Destanın Altay varyantında Altay'ın dışında bir Türk coğrafyasından söz edilemez.

Destan, VIII.-IX. asırlardaki Oğuzların göçleriyle birlikte Orta Asya'ya, Sırderya boyuna geçmiştir. Altay'dan gelen bu motifler, bu bölgede yeniden şekillenmeye başlar. Yeni savaşlar, göçler bu motifleri, yeni coğrafyada, yeni kahramanların etrafında yeniden kompoze eder. Altay coğrafyası bırakılmış, yerine Altay'ı hatırlatan Baysın /Ciydeli Baysın alınmıştır. Askar Ala Tav'dan Hazar'a kadar olan birçok Coğrafi ad destanının yeni kompozisyonu içerisine girmiştir.

Destanın motifleri, buradan itibaren üç kol hâlinde ilerler, genişler ve değişir. Birinci Kongrat koludur. Buna Orta Asya varyantları da diyebiliriz. Bu varyantlar, yeni coğrafyalara göçü bırakmış, Orta Asya'da kalan boylar arasındadır. Bunlar, o bölgedeki Türk boylarının yeni coğrafyalarıyla ve tarihleriyle bütünleşir, o bölgede, o tarih ve coğrafya içerisinde yeniden kompoze edilir. Bunlar, Özbek, Kazak ve Karakalpak rivayetleridir.

Destanın Özbek varyantında Askar Dağ ile Amu Derya arasında bir coğrafya vardır. Burada, Altay rivayetinde Çinliler olarak tahmin edilen düşmanın yerini Kalmuklar alır. Çünkü bu coğrafyada yeni düşman, Kalmuklardır. Kollektif hafıza, Altay'daki bu destan motiflerini getirip yeni coğrafyada, yeni düşmanları olan Kalmuklarla aralarında geçen mücadeleye, maceraya uyarlamıştır.

Kongratlar, XI. yüzyılda Selçuklularla birlikte batıya doğru göç eden Oğuzlardan kendilerine miras kalan bu motifleri, XVI. asırda Şeybani Han'ın göçebe Özbekleriyle birlikte güney Özbekistan'a taşırlar. Şeybani Han'ın fetihleri ve Kalmık savaşları destanın Kongrat rivayetinin tarihini tespit etmeye yardımcı olur.

Kazak ve Karakalpak varyantlarının Özbek varyantından çok fazla ayrılığı yoktur. Bu varyantlarda da düşman olarak Kalmuklar vardır. Coğrafyaları da Özbek varyantındaki gibidir. Yalnız Karakalpak varyantında, Dağıstan da coğrafi isimler arasındadır. Bunun iki sebebi olabilir. Birincisi,

Kazak, -Nogay grubu içersinde olan Karakalpaklar'ın coğrafî sınırlarının Dağıstan'a kadar uzanıyor olmasıdır. İkincisi ise destancı Ögiz Cırav'ın bu adı, günümüze uygun olarak kendisinin koymuş olabileceğidir.

XII.-XIII. yüzyıllarda Kıpçak kabilelerinin göçleriyle birlikte, destan, İdil-Volga bölgelerine taşınmıştır ve böylece Kıpçak rivayetleri ortaya çıkmıştır.¹⁹ Destanın Kıpçak, yani Başkırt ve Tatar varyantları oldukça kısadır. Masal, efsane hüviyetindedirler. Bu rivayetlerin coğrafyaları belli değildir. Kahraman, adı belli olmayan komşu bir ülkeye savaşmaya, güreşmeye gider. Başkırt varyantında düşman Kalmuklar değil, Kazaklardır.

Destan, yani Altay'ın bu eski destanî motifleri, XI. asırdan itibaren Selçuklularla birlikte Kafkaslar'a ve Anadolu'ya geçer. Oğuzların bu yeni coğrafyadaki maceralarına eski Altay motifleri uyarlanınca, destanın Oğuz rivayetleri ortaya çıkar. Dede Korkut hikâyelerinden olan Bamsı Beyrek, işte bu varyanttır.

Dede Korkut coğrafyası üzerinde birçok araştırma yapılmıştır.²⁰ Araştırmacılar, Bamsı Beyrek hikâyesini Azerbaycan'la Türkiye'nin Doğu Anadolu bölgesi arasında bir coğrafyaya bağlarlar. Bazı araştırmacılar da, hikâyeyi Hazar ötesi Türkmenlerinin yaşadıkları mekâna, yani Türkmenistan ve Afganistan'a bağlarlar. B. A. Karriyev bunlardan birisidir. Destandaki yer adlarını değiştirerek Afganistan'da veya İran'da arar. Hikâyede İstanbul ve Bayburt adlarının komşu memleket adı olarak geçmesi araştırmacıları, Beyrek'in vatanının Azerbaycan olduğu fikrine vardirmiştir.²¹

Umûmen Dede Korkut'un, bu adla da Bamsı Beyrek'in coğrafyasıyla Alpamiş destanının coğrafyasını tespit ederken bazı hususlara dikkat etmemiz gerekir. Hem Bamsı Beyrek'te, hem de Alpamiş destanında geçen coğrafî isimler, özde bir olan bu iki mahsulün hangi varyantında tespit edilmişse, o varyantın coğrafyasıdır.

XV. asırda Azerbaycan veya Doğu Anadolu'da yazıya geçirildiği tahmin edilen Dede Korkut hikâyelerinden olan Bamsı Beyrek'in coğrafyasındaki bazı isimler, bizi hikâyenin Azerbaycan, Gürcistan ve Doğu Anadolu üçgeninde geçtiği fikrine götürür. Esasında bu, hikâyenin yazıya geçirildiği zamanın ve yerin coğrafyasıdır. Yoksa ne motiflerin, ne de destanın gerçek coğrafyası değildir. Eski coğrafî isimler, yani Sır Derya boyundaki ve Altay etrafın-

19 ———, *Turkskiy Geroičeskiy Epos*, 585.

20 Bu konuda bakınız:

Kırzioğlu, Fahrettin, *Dede Korkud Oğuznameleri*, İstanbul 1952.

21 Cemşidov, Şamil, *Kitab-ı Dede Gorgud*, Bakı 1977, 19.

daki maceraların coğrafyası unutulduğu, eskidiği ve hatırası zayıfladığı için yerine yeni maceraların, Kafkaslar'ın ve Anadolu'nun coğrafyası geçmiştir. Bu mahsuller, Sır Derya boyunda veya Altay etraflarında yazıya geçirilmiş olsaydı, hikâyelerin, o cümleden Bamsı Beyrek hikâyesinin coğrafyası ve işlediği tarihî hadise değişik olurdu.

Alpamış destanının coğrafyası da derlendiği yere, zamana ve anlatıcının, destancının kimliğine göre değişmektedir. Altay varyantının coğrafyası, Altay ve etrafı, Özbekistan'da anlatılanınki Orta Asyadır. Coğrafyayla birlikte destanda, düşman da değişmektedir. Altay bölgesinde tespit edilen varyantta düşman tahminen Çinlilerken, Orta Asya varyantlarında Kalmuklar, Bamsı Beyrek'te ise yeni tarihin, yeni maceraların düşmanı Anadolu ve Gürcistan Hristiyanlarıdır.

Nihayet, motifleri aynı olan bu iki mahsulün coğrafyası için şunları söyleyebiliriz:

- a) Destanın ilk coğrafyası, Altay etrafı ve Çin'dir.
- b) Bamsı Beyrek hikâyesinde görülen coğrafya, hikâyenin yazıya geçirildiği yerin ve zamanın coğrafyasıdır. Destancı, eski motifleri, yeni coğrafyada, yeni tarihî hadiselerle uyarlamıştır.
- c) Alpamış destanının varyantlarının coğrafyası da derlendiği yerin ve içinde yaşadığı boyun coğrafyasıdır. Burada da eski motifler, yeni tarihe ve yeni coğrafyaya göre yeniden şekillenmiştir.
- e) Masallaşmaya yüz tutmuş olan varyantlarda ise destan coğrafyası yok olmuş, yerine masal coğrafyası geçmiştir.